

Sverige i tiden

Historier om ett levande land

*Lotta Fernstål, Petter Hellström,
Magnus Minnbergh & Fredrik Svanberg (red.)*

Historiska

© författarna och Historiska museet 2015
Tryck: Taberg Media Group
Grafisk form: Sekel Bokförlag
Omslagsfoto: Karin Burénus Ekström
ISBN 978-91-89176-59-1

INNEHÅLL

FÖRORD	7
INLEDNING Om Sverige i tiden	9
<i>Lotta Fernstål, Petter Hellström, Magnus Minnbergh & Fredrik Svanberg</i>	
KARL XII Krigarkungens liv efter döden	17
<i>Petter Hellström</i>	
VIKINGAR Myt och verklighet	33
<i>Fredrik Svanberg</i>	
KULTURARV Världen i Sverige	45
<i>Lotta Fernstål & Fredrik Svanberg</i>	
GULDKUSTEN Slaveriet och det svenska järnet	63
<i>Jonas Monié Nordin</i>	
FIKA Världshistorien och vardagen	73
<i>Annie Mattsson</i>	
KEBABPIZZA Världens svenskaste mat	83
<i>Annikå Windahl Pontén</i>	
EUROVISION Så låter Sverige	89
<i>Stefan Bohman</i>	
UTVANDRARE Hoppet om ett bättre liv	99
<i>Kerstin Thörn</i>	
HEMBYGD Barndomens landskap och framtidens minnen	109
<i>Katherine Hauptman</i>	
NATIONALDAGEN En skapad svensk tradition	119
<i>Maja Hagerman</i>	
FÖR SVERIGE I FRAMTIDEN Morgondagens kulturarv	129
<i>Qaisar Mahmood</i>	

KARL XII

Krigarkungens liv efter döden

Petter Hellström

Den 30 november 2012, på Karl XII:s dödsdag, kom en grupp ryska nazister till Stockholm. Tillsammans med svenska nazister marscherade de från Karl XII:s staty i Kungsträdgården till hans gravplats i Riddarholmskyrkan. I ett pressmeddelande förklarade de ryska nazisterna sitt deltagande med att det var dags »att glömma bort historiska tvister och oförrätter« mellan Sverige och Ryssland och istället förenas i kampen mot den gemensamma fienden: islam. Enligt dessa ryska nazister var Karl XII just den typ av »nationalistledare« som skulle leda kampen mot muslimerna och på så sätt rädda »den vita rasen« från undergång.

Symbolen kan tyckas illa vald. Karl XII krigade mot Ryssland under hela sitt vuxna liv. Samtidigt var han allierad med det muslimska Osmanska riket. Efter nederlaget vid Poltava år 1709, i nuvarande Ukraina, flydde han söderut och undkom sina ryska förföljare genom att söka skydd hos osmanerna, den tidens muslimska stormakt. Där levde han i fem år som flykting. Med detta i bakhuvudet, hur ska vi förstå de nazister som i vår egen tid vill göra Karl XII till en politisk symbol för rysk-svensk enighet i ett krig mellan islam och »den vita rasen«? Utgångspunkten för denna text

är att motsägelsefulla händelser av detta slag bara kan förstås om vi sätter in dem i sitt historiska sammanhang. Den politiska dragkampen om Karl XII började förstås inte 2012. Nationalister, rasister och nazister har länge använt Karl XII för sina syften. I takt med att den politiska situationen har förändrats så har också bilden av kungen gjort det.

Den här texten handlar med andra ord inte om hur Karl XII verkligen var eller vad han egentligen tyckte, den handlar om hur han har använts efter sin död, alltså om det som historiker kallar för historiebruk.

För att sätta eftervärldens bild av honom i perspektiv måste vi först påminna om de grundläggande dragen i kungens liv. Karl föddes 1682 och blev tidigt föräldralös. Endast fjorton år gammal ärvde han makten över ett Östersjöimperium som innefattade dagens Sverige och Finland, men också stora delar av dagens Baltikum, Tyskland och Polen. Tonåringen på tronen var oerfaren, dessutom fick han snart rykte om sig att vara impulsiv, dumdristig och förtjust i att dricka sprit. De styrande i Danmark, Polen och Ryssland, som länge känt sig kuvade och hotade av stormakten Sverige, såg sin chans. De slöt ett förbund och gick till gemensamt angrepp.

Kriget som följde kallas för det Stora nordiska kriget. Det var verkligen ett stort krig – hundratusentals människor dog under mer än två decennier av strider, svält och ömsesidig terror – men på sätt och vis var det också en familjefejd. Det brukar inte nämnas i historieböckerna, kanske för att det rimmar illa med myten om den ursvenske hjältekonungen som kämpade och dog för sitt folk, men Karl XII kom från en huvudsak-

ligen tysk och dansk familj och var nära släkt med två av sina tre huvudmotståndare: kungarna av Danmark och Polen var hans kusiner. De som slogs på svenskarnas sida – briter, kosacker och turkar – var å andra sidan inte några släktingar till Karl, utan allierade med honom av det enkla skälet att de var hans fienders fiender. Kriget handlade om makt – inte om kulturer, religioner eller »raser«.

De svenska trupperna var vältränade och väl-drillade och till en början gick det bra för svenskarna. Men det långa kriget tärde på resurserna, inte minst började det bli brist på unga män. Efter återkommande militära förluster – det värsta nederlaget var det redan nämnda slaget vid Poltava – och efter hotet om en rysk landstigning och invasion av Skåne år 1716, förstod Karl XII att han inte kunde besegra det betydligt större Ryssland. Han inledde därför separata freds-förhandlingar med tsaren och satte istället in resurserna mot sin kusin, kungen av Danmark. I syfte att erövra Norge, då en del av Danmark, lät han belägra fästningen Fredriksten utanför Halden. Där i skyttegravarna, i mörkret om kvällen den 30 november 1718 enligt den tidens kalender (den 11 december enligt den kalender som vi använder idag), blev kungen skjuten i huvudet och avled. Belägringen avbröts och trupperna tågade tillbaka till Sverige.

Sverige förlorade kriget och därmed var också Östersjöimperiet förlorat. Karl själv förlorade livet men fortsatte att fascinera, inte minst i utlandet. Den första biografien över kungen var inte svensk utan fransk. Den kom redan 1731 och blev direkt en bästsäljare. Författaren var den berömde upplysningstän-

karen Voltaire, som grundade sin bok på intervjuer med personer som själva hade mött kungen. I Voltaires spännande berättelse framstår Karl XII som en begåvad och hjältemodig man, men också som självupptagen, arrogant och hänsynslös. Han stred inte för sitt land eller sitt folk – han förväntade sig snarare att hans land och hans folk skulle strida för honom. I sammanhanget kan vi också nämna att det ingenstans i Voltaires porträtt framträder åsikter om andra folk eller kulturer som ens påminner om de rasistiska värderingar som kungen senare har kopplats ihop med. Det gör det över huvudtaget inte i 1700-talets skildringar av Karl XII, som snarare präglades av upplysningstidens kritik av krig och envælde.

Men tiderna förändrades och nya politiska behov uppstod. 1809 förlorade Sverige ännu ett krig mot Ryssland. Tsaren tog därmed över makten i Finland, som varit en del av Sverige sedan medeltiden. Samtidigt pågick Napoleonkrigen ute i Europa. Franska revolutionens arméer marscherade över gränserna som om de varit påhittade streck på en karta, och vart de än de kom predikades revolutionens idéer om frihet, jämlikhet och broderskap. Den gamla ordningen var hotad. Europas eliter satt inte längre säkert.

Den svenska nationalismens två favoritteman – Karl XII och vikingarna – föddes i detta sammanhang och förstås bäst som en nationalromantisk reaktion mot såväl upplysningstankarna som den ryska expansionen. Självklart fanns det berättelser och historier om Karl XII sedan tidigare, liksom om den period som så småningom kom att kallas för »vikingatiden«. Men de nationalistiska idéer som vi idag förknippar

med Karl XII och vikingar kan i allt väsentligt spåras tillbaka till ett antal inflytelserika män från den tidens kulturelit: professorer, författare, riksdagsmän och poeter. På universiteten och i de fina hemmen runtom i landet satt höga herrar och bokstavligen diktade ihop berättelser om svenskarna som ett ädelt krigarfolk, ett folk som sedan urminnes tider hade stridit för sitt land och sina kungar.

Två av förgrundsgestalterna för denna nationalromantiska rörelse – Erik Gustaf Geijer och Esaias Tegnér – var också med och lade grunden för den 30 november som nationalistisk högtidsdag. Redan under 1700-talet hade kungens minne högtidlighållits vid hans dödsdag, men första gången han hyljades med nationalistiska snarare än rojalistiska förtecken var vid hundraårsminnet av hans död, år 1818. Tegnér var professor i Lund, Geijer var professor i Uppsala och i början handlade det också om ett slags studentarrangemang. I Uppsala sjöng en kör Geijers nyskrivna dikt, *Viken, tidens flyktiga minnen*, till tonerna av musikverket *Narvamarschen*. I Lund läste Tegnér sin dikt *Karl XII*, också den skriven särskilt för hundraårsminnet. Tegnér's dikt börjar med de välkända raderna: »Kung Karl, den unge hjälte / han stod i rök och damm / Han drog sitt svärd ur bälte / och bröt i striden fram / Hur svenska stålet biter / kom, låt oss pröva på! / Ur vägen, moskoviter! / Friskt mod, I gossar blå!«. Traditionen att läsa Tegnér's *Karl XII* den 30 november har levt vidare sedan dess. Exempelvis lästes den under det svensk-ryska nazistmötet år 2012.

Nationalromantikerna hade åkallat Karl XII till skydd för den gamla ordningen. Men snarare än att

Teckning från invigningen av Karl XII:s staty i Kungsträdgården den 30 november 1868. Kungen höll tal, trupperna sköt kanonsalut och en manskör sjöng *Ur svenska hjärtans djup*. Men de enklare besökarna fick sitta så att de inte kunde se något, trots att de hade biljetter. Missnöjet övergick i upplopp och överheten svarade med att kalla in kavalleriet. Teckning av K. A. Ekvall i *Ny Illustrerad Tidning* den 12 december 1868.

bevara det gamla Sverige så höll de på att skapa något nytt. Bland annat påskyndade de en aldrig tidigare skådad kult av nationen och det nationella. Från att Sverige hade varit ett mångspråkigt och mångkulturellt rike under stormaktstiden blev idéer om ett ursprungligt och »rent« svenskt folk allt vanligare. I den här tankevärlden hade de människor som fanns i landet alltid funnits där, folkets blod och landets jord hörde på något mystiskt sätt samman. Ursprunget betydde allt och i det sammanhanget måste förstås nationens hjältar vara särskilt ursprungliga. I sin sång lät Geijer framställa Karl XII som en del av vikingagudarnas stora plan samtidigt som Tegnér i sin dikt utnämnde

kungen till Sveriges »störste son«, en »dundergud« som försvarade landet mot det utländska. Karl XII blev snart känd som alla tiders svenskaste svensk.

Det här var något nytt. Under 1700-talet hade Karl XII hyllats i egenskap av kung och hjälte, inte i egenskap av att han var mer svensk än andra. Problemet var bara att kungen inte var svensk på det där sättet som nationalisterna ville. Nästan alla i hans släkt var födda någon annanstans, inklusive hans mamma. I vårt moderna språkbruk var han därmed en andra generationens invandrare. Fyra generationer tillbaka var bara en av hans sexton då levande förfäder och förmodrar från Sverige. Om Karl XII var sin tids mest berömde svensk så var han det alltså på ungefär samma sätt som Zlatan är det idag. Född i landet men med invandrarbakgrund, ständigt klädd i gult och blått och omgiven av svenska flaggor blev Karl XII en symbol för Sverige på grund av den roll han spelade som kung, inte på grund av att han kom från en ovanligt svensk familj.

Under 1800-talet fortsatte Ryssland att spela rollen som Sveriges ärkefiende. Men det var inte alla som höll med, allt fler inom den svenska arbetarklassen tyckte att den egna överheten var ett värre problem. Sprickan blev särskilt tydlig på 150-årsdagen av Karl XII:s död, under den storslagna invigningen av hans staty i Kungsträdgården i Stockholm. Statyns budskap var tydligt nog, kungen hade dragen värja och pekade österut mot Ryssland i en manande gest. Men istället för att samla folket mot en yttre, gemensam fiende så gjorde invigningen tydligt vilka allvarliga motsättningar som fanns inom Sveriges gränser, mellan rika och fat-

tiga. Bakgrunden var att de enklare besökarna hade tilldelats platser där de inte kunde se något. Det gick de inte med på, arbetarnas protester blev högljudda och överheten beordrade kavalleriet att angripa folkmassan. Den 30 november kom till Stockholm i form av kravaller.

Utvecklingen var nu igång och i början av 1900-talet blev Karl XII en alltmer politiserad figur. Tongivande konservativa, som författaren Verner von Heidenstam och historieprofessorn Harald Hjärne, hyllade kungen som ett föredöme för nationen, medan majoren Oswald Kuylensstierna slog fast att Karl XII var »den svenska folksjälens yppersta inkarnation«. Men hyllningarna ifrågasattes ifrån vänster. August Strindberg tog fasta på krigets fasor för soldater och bönder och anklagade Karl XII för att vara »Sveriges Förstörare«. Strindbergs kritiska syn fick stöd av intellektuella som Ellen Key, Gustav Fröding och Albert Engström, samt av ledande socialdemokrater, som partiordföranden Hjalmar Branting. Därmed var gränsen dragen mellan de två huvudsakliga tolkningar som fortfarande i dag dominerar bilden av Karl XII, tolkningar som ofta sammanfallit med politiska sympatier åt höger eller vänster.

Under rösträttsstriden 1917 skärptes denna dragkamp. Efter att socialdemokratiska och liberala riksdagsledamöter hade krävt allmän och lika rösträtt gav kung Gustav V, en uttalad rösträttsmotståndare, sitt tillstånd till att öppna Karl XII:s sarkofag. Syftet sades vara att utreda omständigheterna kring hans död. Liberalen Anton Nyström, en känd rösträttsförespråkare, avfärdade gravöppnandet som »patriotisk politik«. Men om sarkofagen nu ändå skulle öppnas, fortsatte Nyström,

Karl XII:s likfärd, målning av Gustaf Cederström, utförd i Paris 1877–1878. Modellerna var huvudsakligen fransmän, men karolinen längst fram med draget svärd har konstnären modellerat efter sig själv. Målningen tillhör Göteborgs konstmuseum.

då borde väl bäckenbenet samtidigt undersökas för att ta reda på om kungen hade varit hermafrodit? En rad kungakritiska debattörer bidrog med ännu fler insinuationer. Varför ville inte kungen gifta sig? Varför hade han så gles skäggväxt? Varför var han så ologisk och impulsiv? Försöken att smutskasta Karl XII – och därmed monarkin – genom att sammankoppla honom med den tidens negativa syn på homosexualitet blev besvärande för de kungatrogna, som kände sig tvungna att motverka ryktesspridningen. Medan första världskriget, ryska revolutionen och flera svenska arbetarstrejker pågick som bäst samlades professorer, höga militärer och representanter från hovet i Riddarholmskyrkan för att undersöka kungens kvarlevor. De kom strax fram till att ryktena var ogrundade: kungen hade varit lång, haft

stort huvud och ansiktet visade på spår efter skäggväxt. Allt detta sågs som bevis på att kungen varit en riktig man och därmed ansågs hans ära vara räddad.

Efter den ryska revolutionen fick Karl XII ännu en roll att spela. Kommunismen började nu sammankopplas med Ryssland och därmed blev det möjligt att symboliskt tolka Karl XII:s krig mot Ryssland som ett krig mot kommunismen. Den tanken tilltalade särskilt den yttersta högern. Fascismen växte i hela Europa och i Sverige fann de svenska nazisterna sin hjälte i krigarkungen som – uppfattade de – hade slagits för den svenska »rasen«. Karl XII blev nu en alltmer extrem symbol. Lunds universitet och så småningom även Skansen hoppade av det alltmer radikaliserade firandet. Det blev också allt vanligare med bråk den 30 november, ofta med beväpnade nazister inblandade. Nazistifieringen av Karl XII kulminerade den 20 april 1939 när Hitler fyllde 50 år och uppvaktades av Svensk-tyska föreningen och Samfundet Manhem med en Karl XII-statyett. I gratulationshälsningen drogs paralleller mellan Hitler och Karl XII, som sades vara besjälade »av samma anda«. Hitler hade då haft makten i sex år, krigsmaskinen stod redo och förföljelserna av judar, romer, homosexuella och oliktankande var redan omfattande. Några månader senare invaderade de tyska trupperna Polen.

Efter nazismens kollaps var Karl XII inte längre rumsren. Nationalistiska och nazistiska organisationer fortsatte att arrangera marscher och kransnedläggningar till Karl XII:s ära, men manifestationerna var små och herrarna blev allt äldre. De tog till olika mer eller mindre teatrala grepp, som att marschera i

inhyrda karolinska uniformer, men intresset förblev svalt. Nytändningen kom först på 1980-talet, när en ny generation av unga skinnskallar och aktivister började ansluta sig till marscherna. 1985 hölls ett möte mellan några gråhåriga herrar, spillrorna av Sveriges Nationella Förbund som hade stöttat Hitlertyskland under kriget, samt unga aktivister från den militanta kamporganisationen Bevara Sverige Svenskt, föregångaren till Sverigedemokraterna. Resultatet blev 1980- och 1990-talens återkommande, bråkiga marscher med berusade, heilande skinnskallar, stora polisinsatser och våldsamma sammandrabbningar mellan demonstranter och motdemonstranter. Resultatet blev också framväxten av Sverigedemokraterna, som deltog aktivt och var huvudarrangör för marschen år 1991, ett av de värsta åren. Den nationalromantiska studenttradition med dikter och körsång som inletts av Geijer och Tegnér hade då, 163 år senare, blivit synonym med nazism, rasism och slagsmål. Till slut gick det så långt att polisen förbjöd alla sorts manifestationer i Kungsträdgården den 30 november. Under det tidiga 2000-talet var det bara en liten grupp nazister som trotsade avspärningar och kyla för att upprätthålla traditionen.

Gustaf Cederströms målning *Karl XII:s likfärd* säger mycket om Karl XII:s liv efter döden. Den finns förresten i två versioner, en äldre på Göteborgs konstmuseum och en yngre på Nationalmuseum i Stockholm. På den äldre versionen från 1878 bär skadade svenska soldater Karl XII på en bår. Kungen är barhuvad och

Den 30 november 2012 firades Kåldolmens dag i Kungsträdgården i Stockholm. Elever från Globala gymnasiet och medlemmar i kulturföreningen Hundra Härads Compagnie deltog iklädda karolineruniformer. Förbipasserande bjöds på kåldolmar, kyrkkaffe och folkmusik. Foto: Karin Burénus Ekström.

klädd i en enkel uniform. Färden går över vintriga, snöklädda berg. En jägare, en man av folket, beskådar tåget tillsammans med sitt barn. Trots kölden har han tagit av sig sin huvudbonad och knäppt händerna i vörndnad. Tavlan visar hur det svenska folket sluter upp kring sin kung – ända in i döden.

Målningen är förstås en fiktion. Den uttrycker konstnärens vörndnad, inte soldaternas, jägarens eller folkets. Cederströms egen bakgrund kan delvis förklara hans beundran, han var en adelsman och utbildad officerare som levde under det nationalromantiska 1800-talet. Men det förklarar inte de direkta felaktigheterna. För Karl XII:s lik bars aldrig hem på någon bår, färden gick inte heller över fjällen utan söder om dem. Dessutom visste såklart inte Cederström hur de

soldater sett ut som deltog i marschen. Istället använde han samtida modeller, männen i den första versionen av tavlan värvade han på krogen i Paris. Den andra versionen av tavlan påbörjade han i Italien och därmed fick Karl XII låna sina drag från en italienare som hette Raffaele Fusco. Konstnären målade också in sina egna familjemedlemmar i tavlan. Det är Cederström själv som går först i tåget med dragen värja.

Att konstnärer tar sig friheter är välkänt. Cederströms tavla påminner oss om att liknade friheter även tas inom historieskrivningen. Är det någon som vill att en kung ska bäras på en bår över fjällen så kan det ordnas, fast det inte har hänt. Vill några hylla honom som en motståndare till invandring och muslimer så kan de göra det, fast det inte stämmer. En död människa kan användas nästan hur som helst. De döda kan inte protestera.

Karl XII var inte rasist medan han levde. Nationalist blev han först hundra år efter sin död. Det skulle ta hundra år till innan han blev rösträttsmotståndare och nazist. Det är först nu, nästan trehundra år efter sin död, som Karl XII också har börjat tycka illa om muslimer.

Cederströms tavla föreställer inte Karl XII:s likfärd – den gick inte till på det viset. Den föreställer levande människor som paraderar omkring med en död. Så går det till varje år den 30 november, när nazister marscherar runt med Karl XII.

Petter Hellström är doktorand vid Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet. 2010 tog han initiativet till att fira Kåldolmens dag den 30 november.

Litteraturtips

- Ernst Brunner, *Carolus Rex*, Bonnier/Stockholm, 2005.
– Historisk roman där Karl XII skildras som psykopat.
- Bengt Liljegren, *Karl XII: en biografi*, Historiska media/Lund, 2000. – Lättläst biografi där kungen framställs som tolerant och fritänkande.
- Voltaire, *Karl XII*, finns i många svenska upplagor, den senaste från 2000. – Lättläst biografi där kungen framstår som en av historiens märkligaste män.

Källor till denna text

- Annie Bourguignon, »en andens stridsman som hatade vapenkrig«: Strindberg och det stundande världskriget«, i *Parnass*, nr 1, 2012. – Om Strindbergs och vänsterns kritik av Karl XII-vurmen.
- Erik Gustaf Geijer & Johann Christian Friedrich Haeffner, *Carl den XII:s marsch vid Narva för 4 röster*, Uppsala, 1818.
– Notblad med Geijers dikt *Viken, tidens flyktiga minnen*, tonsatt av Haeffner. Dikten finns också att läsa på internet, exempelvis på svenska Wikisource.
- Dick Harrison, »Karl XII:s likfärd«, artikel på *Svenska Dagbladets Historieblogg*, publicerad 30 november 2011.
– Historien bakom Cederströms två versioner av tavlan.
- Oswald Kuylenstierna, *Karl XII:s död: en utredning*, Stockholm, 1912. – Den konservativa Kuylenstierna vill bevisa att Karl XII inte lönnmördades av krigströtta svenskar.
- Åsa Linderborg, »I huvudet på en gammal krigarkung«, i Marika Hedin, Åsa Linderborg & Torbjörn Nilsson, *Bilden av Sveriges historia: fyrtio sätt att se på 1900-talet*, Stockholm, 2005. – Om öppnandet av Karl XII:s grav år 1917, inklusive Nyströms citat och ryktesspridningen om kungen.
- Anna-Lena Lodenius & Stieg Larsson, *Extremhögern*, Stockholm, 1994. – Om den högerextremistiska Karl XII-kul-

- ten under andra halvan av 1900-talet, inklusive kravalerna i Kungsträdgården.
- Sverker Oredsson, »Stormaktsdrömmar och stridsiver: ett tema i svensk opinionsbildning och politik 1910–1942«, i *Scandia*, vol. 59, nr 2, 1993. – Om Karl XII som de konservativas favoritkung kring första och andra världskriget.
- Magnus Rodell, »30 november: Karl XII står staty«, artikel på Nationalencyklopedins hemsida, publicerad 27 november 2012. – Om statyns invigning i Kungsträdgården 1868.
- Ingmar Stenroth, *Sveriges rötter: en nations födelse*, Stockholm, 2005. – Om 1800-talets nationalromantiker, Tegnér, Geijer och Karl XII-vurmen.
- August Strindberg, *Carl XII: skådespel i fem tablåer*, Stockholm, 1901. – Strindbergs pjäs om Karl XII uttrycker både beundran och motvilja för hans person.
- Esaias Tegnér, *Samlade skrifter*, Världslitteraturens förlag/Malmö, 1928. – Dikten »Karl XII«, från 1818, finns också återgiven i många andra samlingar samt på internet, exempelvis på svenska Wikisource.
- Voltaire, *Charles XII: roi de Suède*, Basle, 1731. – Första utgåvan av Voltaires bästsäljare.
- Olov Westerlund, *Karl XII i svensk litteratur: från Dahlstierna till Tegnér*, Lund, 1951. – Om bilden av Karl XII under 1700-talet och fram till hans död år 1818.

